

МЕЖДУ РАЗГОВОРНО И КНИЖОВНО, ИЛИ ЗА ФОНЕТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ В ЕЗИКА НА ХРИСТАКИ ПАВЛОВИЧ В ПИСМЕННИК ОБЩЕПОЛЕЗЕН (1835)

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

*„сичка-та слава бива от учение-то, а учение-то
тамо цавти, где-то се предава на свой-а язык“*
Хр. Павлович

Диана Иванова. Между разговорным и литературным, или о фонетических особенностях языка Христаки Павловича в *Письменнике общепольном* (1835)

Предметом настоящей статьи являются фонетические особенности литературного идиома Хр. Павловича, нашедшие отражение в *Письменнике общепольном* (1835). Анализ эксерпированного материала на фонетическом уровне способствует подтверждению тезиса о том, что в первое десятилетие своего творчества Хр. Павлович придерживался славяно-болгарского типа литературного языка, сочетающего в себе элементы разных систем, функционировавших в этот период: церковнославянского языка (который воспринимался как древнеболгарский) и живой диалектной речи. Выявленное значимое присутствие диалектных фонетических форм в *Письменнике* служит подтверждением того, что автор пользовался «смягченной» (менее архаизированной) разновидностью славяно-болгарского типа литературного языка.

Ключвые слова: Хр. Павлович, *Письменник общепольный* (1835), литературный идиом, фонетические особенности, славяно-болгарский тип литературного языка

Diana Ivanova. Between Colloquial and Literary, or about the Phonetic Features in Christaki Pavlovic's Literary Idiom in *Pismennik Obshtepolezen* (1835)

The subject of this article are the phonetic features reflected in the literary idiom of Hr. Pavlovic in *Pismennik obshtepolezen (A Letter Writing Handbook of General use)* (1835). The analyzed excerpted material on the phonetic level contributes to the strengthening of the thesis that in the first decade of his work, Hr. Pavlovic adopts the Slavic Bulgarian literary type, which combines elements of different systems functioning during this period: the Church Slavonic language (perceived as Old Bulgarian) and the spoken (dialectal) speech. The highlighted significant presence of dialect phonetic forms in the *Letter Writing Handbook* shows that the author is using the softer (less archaic) variety of the Slavic Bulgarian literary type.

Key words: Hr. Pavlovich, *Pismennik obshtepolezen* (1835), literary idiom, phonetic features, Slavic Bulgarian literary type

Статията е първата част от по-широко изследване¹, в което се разглеждат книжовноезиковите възгледи на видния възрожденски просветител Христати Павлович и лингвистичните характеристики на неговия *Писменник общеполезен*² (1835) в контекста на езиковите процеси и дискусии през 30-те години на XIX век, като предмет на настоящото изложение са фонетичните особености на писмовника.

I. Книжовноезиковата ситуация през втората четвърт на XIX век

Книжовноезиковата ситуация през втората четвърт на XIX век се характеризира с функционирането на различни по тип писмени системи, които отразяват присъствието на черковнославянската традиция³ (възприемана като старобългарска), все още живите дамаскинарски прояви и засилващата се новобългарска тенденция. Началните стъпки на младата българска книжнина и началното формиране на новобългарския книжовен език (НБКЕ) са белязани с характерната за този период хетерогенност. Продължават книжовните изяви на т.нар. „прост“ език на следходниците на Паисий, но вече представен в по-различен „формат“, наричан от самите тях „славяноболгарски език“.

30-те години на XIX век се очертават като нов етап в развитието славянобългарския книжовноезиков тип – доста по-различен от т.нар. „прост“ език – поради променената комуникативна среда и създаването на първите кодифициращи средства (съвместната граматика на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, на Неофит Рилски и на Хр. Павлович). Именно този книжовноезиков тип става доминиращ през втората четвърт на XIX век.

Новобългарската линия на Петър Берон, който в своя *Рибен буквар* последователно прокарва особеностите на говоримата реч с присъствието на интердиалектни и наддиалектни, общобългарски елементи, започва да си пробива също път в книжовното поле.

От една страна, продължен е примерът на П. Берон, или линията на осъвременяване, на онародняване на книжовния език, а от друга страна,

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от националния Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

² Вж. пълното заглавие на книгата в рубриката *Източници*.

³ Кодифицираният черковнославянски език продължава да бъде авторитетен и да служи за книжовен образец, но той реално не функционира пълноценно (затворен само в религиозната книжнина) и не е използван в нормативния си вид от нито един български книжовник през Възраждането.

продължава, но търпи промени и славянобългарската тенденция, в която се очертават два варианта: с по-силно архаизирана норма и с по-слабо архаизирана.

Авторите не използват нормирания черковнославянски език в чистия му вид, но те не си служат изцяло и с автентичните народни говори, а с обработена, предназначена за книжовна употреба езикова разновидност, която съдържа значително количество черковнославянски елементи, но в структурно отношение книжовният им идиом почива на говорна основа. В славянобългарския език са отразени общобългарски особености, но нерядко прозират и родните диалектни черти на самите книжовници. Тази езикова разновидност се различава и от езика на дамаскините, тъй като възрожденските автори се стремят да му придадат наддиалектност и по-висока обработка.

През 30-те години сред книжовниците възникват спорове по различни езикови въпроси, проблематиката непрекъснато се разширява и задълбочава, като се търсят решения на възникналите проблеми. Един от общественозначимите въпроси е за характера на книжовния език, за установяване на неговата основа, за очертаване на нормативната му рамка, а от друга страна – детайлизиране и уточняване на отделни граматични употреби. В езиковия дебат намират място различни възгледи и предложения. Преди появата на периодичния печат, който става трибуна на филологическите разисквания, през 20-те – 30-те години се разчита преди всичко на метатекстовите послания в предговори, послеслови или обяснителни бележки в издаваните книги или размяна на идеи чрез епистоларната практика.

В такава среда се провежда обучението на Хр. Павлович, който преминава подготовката си през гръцки и манастирски училища (с добри познания по гръцки и черковнославянски език), и попаднал в светска среда в Свищов, той за кратък период се адаптира към новите условия, които изискват и адекватни за времето обществени и педагогически изяви⁴.

---

⁴ Именно те стават основа за разширяване на методическите насоки и препоръки в учебните пособия, на подходите в педагогическата практика и подобряване на методите на обучение през следващите десетилетия, за да стигне в следосвобожденския период до издаване на самостоятелни ръководства по методика (вж. Чолаков 2016: 20 – 41).

II. Вижданията на Хр. Павлович за образцов книжовен език

Годината, която променя коренно живота на Хр. Павлович, е 1831-ва. Поканен за учител в Свищов, пред него се открива блестящата перспектива да се превърне в образцов преподавател, отдаден на учебното дело, съставител на учебна литература, която по онова време е малобройна. Хр. Павлович активно се включва в общополезните просветителски прояви и само с опита от двугодишната си педагогическа работа подготвя и издава първия школки учебник по аритметика – *Аритметика или наука числителна* (Белград, 1833), а скоро след това (1835), отново в Белград, отпечатва още две пособия, с което откликва на други належащи училищни потребности – *Писменник общополезен* и *Разговорник греко-болгарски*⁵.

За книжовноезиковите възгледи на Хр. Павлович има редица публикации⁶, като с идеите и практиката си авторът е свързан с т.нар. Черковнославянска школа, определяна от някои езиковеди като консервативна, назадначава, анахронична (същото се отнася и за другите ѝ представители – К. Фотинов, К. Огнянович, П. Пиперов). По-широкият поглед към книжовноезиковите процеси през Възраждането (свързани и с Предвъзраждането), включително в балкански контекст, ме накара да мисля, че при представянето на тази школа фактите се анализират едностранно и обикновено целят обслужване на предварително заявена теза за нейния „консервативен“ характер, без да се отчитат в достатъчна степен обстоятелствата, културноисторическата ситуация, балканският контекст и силната връзка на българската нова книжнина с предходната писмена традиция⁷. Освен това като аргументи се сочат отделни изказвания или само отделни творби на „нарочените“ за това книжовници класицисти, което стеснява обсега на цялостното представяне на тяхното творчество в лингвистичен и социолингвистичен аспект. Задълбоченото вникване в детайлите би било продуктивно с оглед на създаването на по-обективна представа както за самата школа, така и за отделните книжовни идиоми на творците в контекста на дадената епоха. И тъй като Хр. Павлович твори през втората четвърт на XIX век, логично е да отнесем неговите възгледи и практика към езиковата ситуация от този период. В това отношение ни улесняват и предговорите към някои от публикуваните книги на автора: *Разговорник греко-*

⁵ Вж. пълните заглавия на използваните книги на Хр. Павлович в рубриката *Източници*.

⁶ Вж. тезите на Русинов 1980, 1982, Босилков 1982, История 1989 и др.

⁷ На този въпрос по отношение на възгледите и книжовната практика на Константин Фотинов обръща внимание Надя Данова (вж. Данова 1994).

болгарски (1835) и *Граматика славено-болгарска* в двете ѝ издания (1836 и 1845).

За книжовниците през втората четвърт на XIX век дефинирането на *славянобългарския език*, на който създават произведенията си, се свързва със съзнателно търсената опора в книжовната традиция – черковнославянския, езика на православие, по чийто модел се ръководят, равняват идеите си и съграждат граматично книжовния си идиом. Техните възгледи, конструирани около просвещенската идея за класицизъм, за създаването на книжовен език, който да притежава свойствата и съвършенствата на класическите езици, се възплащават в концепцията им, според която новобългарският книжовен език би следвало да се доближава до достойнствата на кодифицирания и богат черковнославянски език, отъждествяван от тях със старобългарския (Иванова 2012: 149). Такива са и възгледите на Хр. Павлович, отразени в двете му граматички, най-вече във втората (1845), в която черковнославянският език се възприема като образец за създаването на добре структуриран, обработен, високо престижен книжовен език с установени правописни и граматични норми.

Освен към черковнославянския книжовниците от Ранното възрождение са изпитвали респект и към гръцкия език, който през този период се ползва с авторитета на високо развит книжовен език – език на образованието, на стопанските и търговските връзки и на културното общуване. Във възгледите на българските просветители от 30-те години на XIX в. той е писменият, книжовният език, с който си служи интелигенцията, както и общоприет език за комуникация на Балканите: *„затова треба греческио язык да ся въвожда повече в България, защото е потребен много“* (Попович 1837 по Леков 1992: 76). В техните представи той има и по-високи измерения, посочва се като културен език, от който новобългарската книжнина може да заимства образци: *„И да бъде изряден учител и наставник, както е учил и наставлявал до нине и всегда сичките просвящени народи“* (цит. съч.).

Такова е отношението и на Хр. Павлович към гръцкия език и той го възприема, подобно на голяма част от книжовниците от 30-те – 40-те години, като мост към европейското познание и култура:

Понеже сосъ него можете секаде да отидете, и отидевше да бъдете без утѣснѣніе и да извършите секой свой подлогъ благополучно. А защо; защо секаде се нахожда: нахожда се въ сичка-та Тракія, нахожда се въ Македонія, во Азія, въ море-то сичко-то, во Италія, въ Немесія, во Франца и проч.

(Павлович 1835: IV)

Посочвайки полезността от изучаването на гръцкия език и неговото приложение в стопанското, търговското и културното общуване, Хр. Павлович осъзнава и друг аспект в усвояването му – заплахата от увлечението по гръцката култура, което може да навреди на българите, отклонявайки ги от род и родина и от пътя за самостоятелно развитие. Затова в *Предисловие възлюбленнейшии мои единородни* на своя *Разговорник греко-болгарски* той предупреждава за опасностите от чуждо-поклонството с патос, подобен на Паисиевия:

Кой-то успѣе же в тоя толку потребенъ языкъ, и научи го совершенно, молимъ му се со слези да не уничижава свой-а родъ Болгарскій, именувающеса, какво-то многу безумни правать, Грекъ. Но защо да се наречешъ Грекъ, о безумне и немисленне человѣче? Защо Грецы-те по-славни ли отъ Болгаре-те, за това, ще речешъ. Но ако те попитам отъ где са Греци-те по славни, как ще ми отговоришь; От учение-то. Но кога от учение-то бива слава-та, ти всуе именувашь се Грекъ.

(Разговорник 1835: V)

В представите си за духовен подем Павлович издига учението до най-високата степен в ценностната система на новото време особено когато то е обвързано с родния език: „сичка-та слава бива от учение-то, а учение-то тамо цвѣти, где-то се предава на свой-а язык“ (Разговорник: V). И именно просветата ще донесе прослава на България – с помощта на „учените“, които съчиняват книги на български или превеждат, а „неучените – като се учат“. Перспективата на „наша-та майка България“ той вижда в прославата на нейното минало, на величието ѝ във времената, когато е била свободна (Разговорник: V).

Още с първите си стъпки в книжовното поле през 30-те години Хр. Павлович доказва верността си към принципите на просветител и тъй като книгите, които издава, са предназначени както за „младата юност“, така и за широк кръг читатели, той ги пише на достъпен, разбираем език. Това се отнася и за *Писменник общеплезен*, в който наред с церковнославянското влияние се очертава отчетливо и демократичната насока в езика му. Както ще проличи в по-нататъшния анализ, в много отношения се вижда стремеж за спазване на определени правила в книжовния му идиом, на който е отредена ролята да бъде посредник между автора и „учените и по-малко учените“ възприематели.

III. Говорни (фонетични) особености в *Писменник общеполезен*

В книжовния идиом на автора на фонетично равнище се срещат две основни начала – писмената (черковнославянска) традиция и говорните черти, принадлежащи на югозападните диалекти, и по-точно на родния му дупнишки говор. Но практиката му в *Писменника* показва случаи на припокриване на някои форми от двете разновидности (писмена – говорна), а също, макар и по-рядко, се срещат и общобългарски облици, както и източнобългарски черти.

1. Наследници на стб. голяма носовка – Ж

Въпреки че най-често срещаният застъпник на **Ж** в дупнишкия говор е **а**, примери с **а**-изговор, отбелязан с буква **а**, не се среща в *Писменника*, за разлика от застъпения в говора рефлекс **у**, който е по-често употребяваният, като причината за това е уподобяването на говорните с черковнославянските форми:

1.1. Ж > у. На мястото на **ж** в *Писменника* последователно е прокарана фонемата [у]: *рука* (30, 40, 62)⁸, *мука*, *мужа* (62), *суца* (47), *отсу-датъ* (53) и в това отношение има припокриване с черковнославянските форми. Само в един случай се среща формата *суть* (= са, от сж) (исповѣдованія-та [...] *суть* писма одолжителни) (50).

1.2. Ж > ъ. От друга страна, срещат се и примери с **ъ** от **Ж**, което е характерна особеност на говорите от източен тип. Изговор с **ъ**, наред с **а**, не е изключение обаче и за дупнишкия говор (Стойков 2006: 156) и такива примери не са рядкост в *Писменника*: *мъжко* VII, *безкъцна*, *къца*, *къца-та* (63), *пътъ-а* (16), *единъ пътъ* (46), *за пътъ* (16, 37, 50), *заръченны-те*⁹ (47).

2. Наследници на стб. малка носовка – А > е

В *Писменника* си Хр. Павлович използва характерните за западното наречие енклитични форми **ме**, **те**, **се**, с което подпомага утвърждаването на тази норма¹⁰: *обичающаго те пріятеля* (39), *Еда ли ме заборава* (40), *много се оскорблявамъ* (38), *да ти се моли* (40).

⁸ С цифрите и числата в скоби са означени страниците в *Писменника*, откъдето са взети примерите.

⁹ Ст. Жерев погрешно посочва формата *зарачал* в *Писменника* – вж. Жерев 1985: 14.

¹⁰ Системно се поддържат те и от Неофит Рилски, а М. Дринов по-късно посочва научното основание за кодифицирането на тези форми и ги въвежда в правописния си модел, норма, утвърдена и в първия български официален правопис (1899 г.).

В писмата образци, чиито адресати са духовни лица, Павлович употребява буква я = [ʲa], съответстваща на малката носовка: *священный-а, преосвященство* (28). В други случаи употребява е: *время* (20), *семе* (19), *память-та* (16).

3. Говорни съответствия на стб. голям Ъ

3.1. Ъ > о. Най-често срещаният застъпник на стб. Ъ в дупнишкия говор е о, черта, отразена и в *Писменника*:

– в коренови морфемии и представки **со-**, **во-**, **воз-**, **вос-**. За отбелязване е, че в случая има фонетично съвпадение между местния говор и черковнославянските форми, които са преобладаващите: *вонъ* (IX), *сочинение* (2), *состоисе, составихъ* (VIII), *состояние, совершенъ, возможности, възвѣщава* (VI), *восприя* (10);

– в предлозите **сошь, со, во**: *само сошь подражаваніе добры писма* (VIII), *и со вѣтъмъ уничижаемо* (34), *во многу челоуѣцы* (VIII). Рядко, само в отделни случаи, се срещат примери с предлог **въ**: *Вступленіе въ писмописаніе-то* (1), *въ онай блаженный-а (животъ)* (30);

– в суфигии **-ок, -ов**: *придобыток-о* (53), *придобыточно* (35), *четвертокъ* (11), *каковъ-то* (28), *секаковъ* (VIII).

3.2. Ъ > а. Единствен регистриран пример в *Писменника* е в наречието *каде* (62).

4. Говорни съответствия на стб. малък Ъ

– **Ъ > а.** В *Писменника* (а и в останалите си съчинения) Хр. Павлович отразява характерното за югозападните говори (вкл. и за дупнишкия) а-произношение, идващо от стб. малък ер: *още не самъ испиталь дѣянія-та ти* (42), *самъ, не самъ* (40), *ще самъ* (32). За отбелязване е, че подобни примери се срещат рядко в *Писменника*.

– При формите на спомагателния глагол *съм* в свършен вид (стб. *съмъ*) се наблюдава фонетична вариантност, като се използват облиците *быде, быва, буде*.

5. Групи със старите сонанти р, л

Старите сонанти **р, л** са представени от групи с различен облик. Въпреки че групата **-ъл/-лъ-** търпи редица исторически промени като цяло, в дупнишкия диалект има запазен сонантен изговор на **л, р**: *жлт* (жълт), *црвен* (червен); при определени условия, когато групата е под ударение и е между две съгласни, е налице елизия на **л**: *гѣтам* (гълтам); изговор на **у**, когато групата е след устнена съгласна: *вук* (вълк) (по-подробно за това явление вж. Кочев 1999: 491). Тези фонетични черти обаче не намират място в практиката на Хр. Павлович, включи-

телно и в *Писменника*. Вероятно на фона на свищовския говор е осъзнавал, че подобни форми са тясно регионални.

Групи със старите сонантни **р**, **л** с предходно **о**:

– Изговор **-ор**, **-ол** в многосрични думи: *торговец-о* (VI), *торговецъ* (44), *торговина-та* (52, 53), *торговини* (44, 47), *торговство* (34, 35, 52), *скорбъ* (VI), *оскорбишь* (39), *Болгария* (VII). В едносрични думи **о** мени мястото си в сонантната група: *кръв* (35), *скорбъ* (37), *долгъ* (37).

Наред с тези примери се срещат и форми с **ъ**.

– **Ъ** > **ъ** в групите **-ър/-ръ**, **-ъл/-лъ**

Примерите с подобен изговор си съперничат по броя на употребите с предходните: *фърлилъ* (36), *потърси* (37), *търгнемъ* (37), *върща* (20), *извършване* (46), *повърнасе* (14), *дърва* (58), *надължа* (63), като **ъ** запазва постоянното си място пред **р**, **л** в думите.

– **Ъ** > **у** в групите **-ър/-ръ**, **-ъл/-лъ**

Отбелязан е един-единствен пример на група **-ул-** в личното име в едно от писмата образци – *Вулко Чалъоглу* (49).

– **Ъ** > **е** в групите **-ер/-ре**, **-ел/-ле**: *сердце*, *сердечна*, *смерть* (31), *перво* (39), *слезы*, *слези-те* (29).

6. Говорните съответствия на буквения знак **Ъ** (ят)

Известно е, че зад писмения знак на ятовата гласна **Ъ** се крие двойко произношение в българските говори и по този белег българската диалектна територия се дели на източна и западна.

Тъй като графемата **Ъ** скрива звуковото си съответствие в дадена дума, естествено е при липса на книжовноезикова кодификация авторите да се водят по изговора на родните си диалекти. Под влияние на писмената традиция една голяма част от книжовниците в този период си служат с буквата **Ъ**, която отразява якавост или екавост според географския регион на автора. В други случаи екавостта е изразена с просто **е** (това се отнася предимно за авторите, говорещи западно наречие). В писмената практика на някои автори обаче се срещат написания с **Ъ**, без да има етимологично основание, което показва недостатъчно познаване на етимологичния правопис.

В *Писменника* си Хр. Павлович си служи и с двете букви, като преобладават примерите, в които е отразено западнобългарското екаво произношение с просто **е** на мястото на етимологичния **Ъ**: *место* (VI, 3) (но и *мѣсто* – 5), *големъ* (VII), *големо* (36), *редко* (3), *лева-та* (63).

Друга част от примерите отразяват екавост в думи с частицата **не**, превърнала се в съставна част на думата и изписвана с **Ъ** от някои книжовници: *нема* (от *не има* 10), *некога*, *некой* (63), *некого* (1), *некоя* (63), *некоє*, *некому* (21), което показва добрата филологическа подготовка на

автора и етимологическите му познания. Съвсем правилно е написана и думата *десна-та* (63), произлизаща от стб. *дєснѣ* (63).

Характерната за югозападните говори екавост при аористни форми за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. с ударение върху окончанието **-ех, -е** (резултат от преглас на старите контрахирани окончания **-ѣх, -ѣ**) и аористни причастия са застъпени в единични случаи: *не бехъ видель, се боехъ* (38), *не надѣхесе* (20), *голема, бехъ* (46). Наред с тях се срещат и якави форми: *не щяхъ* (IX).

Като се има предвид родното място на Павлович, не може да има съмнение, че в думи, написани с етимологичен **Ѣ**, изговорът е екав: *лѣта* (28), *хлѣбъ* (62), *тѣло-то, тѣлесно* (60), *дѣло* (19), *благодѣтель* (30), *недѣли* (39), *опредѣлявамъ* (43), *слѣдувай, слѣдъ, свѣтло* (28), *совѣтъ* (20) и др.

7. Редукция на широките гласни

Редукцията на широките гласни не е типично явление за западните български говори, което обяснява и слабата ѝ застъпеност в *Писменника*: *упазатъ* (V, 59), *упазете* (30). Среща се и противоположна на редукцията проява – широка вм. тясна гласна: *отдоло* (60).

Въпреки честата употреба на редукцията в тогавашната писмена практика Хр. Павлович не се влияе и не допуска в езика си редуцирани гласни и по този начин подкрепя положение, което се оказва перспективно в по-нататъшното развитие на книжовния език.

8. Промяна на съгласни – г > ж: *Можатъ да извършаватъ* (VI), *Можатъ да направатъ* (29).

9. Асимилация на звучни съгласни в беззвучни се забелязва при изписването им в представките **из-**, **въз-**, когато те се намират пред беззвучен консонант, най-вероятно под влияние на черковнославянските форми: *исти* (11), *исполнисе* (24), *воспрія* (10).

10. Дисимиляция при съгласни се наблюдава също в редки случаи – **к > в:** *тувашино-то* (14), *тува, тувашияго* Г[осподина]: (45); група **хв > ф:** *фърлилъ* (36).

11. Палаталност – непалаталност в консонантната система

11.1. Твърди глаголни окончания

Тъй като Хр. Павлович се придържа към особеностите на югозападните говори, където окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сегашно и бъдеще време, второ и отчасти първо спрежение са твърди, то тази особеност е характерна и за *Писменника*: *упазатъ, употребатъ* (V), *да се*

трудатъ (20), *благодаратъ* (23), *судатъ* (34), *да се освободатъ* (61), *ненавидатъ* (15), *преносатъ* (17), *да направатъ* (29).

11.2. В единични случаи се срещат думи с мека предокончателна съгласна:

– при глаголни форми: *подсмивятъ ми се* (15).

В книжовния идиом на Хр. Павлович е отразена характерната за дупнишкия говор мекост на съгласните *л'*, *н'* в края на думата и пред предните гласни *е*, *и*:

– в краесловие мекостта е изразена с малкия ер при съществителни от м.р. със суфикс *-тель*, което съвпада с черковнославянската норма: *родителъ*, *спасителъ*. Определено в думата *родителъски* (12), *довольна* (22) е отразено диалектно състояние;

– при съществителни и прилагателни имена: *виделиня-та* (36), *милостыня* (63), *злыня* (34); *последня-та* (31, 60), *матерня-та* (25), *со съ крайня радостъ* (15), *искрення обичъ* (21);

– при вин. и вин.-род. форми на съществителни със суфикс *-тел*: *Призываетъ свидѣтеля Бога* (42), *почитай учителя си, като втораго отца и благодѣтеля* (15); *до тамошняго* (45), *тувашняго* Г[осподина] (45).

12. Съкратената основа в някои наречия се дължи на **елизията**, характерна за диалектната реч: *повечъ* (32), *вечъ* (40, 1, 42), *многъ* (62), *инакъ* (43), *тога* (30).

Елизията се проявява редовно и в думи, в които липсва протетичното **в**: *зема* (2), *земамъ* (51), *секой*, *секому* (V), *сички-те*, *секаковъ* (VIII), *секое* (2).

13. Веларизация (гутурализация) (произнасяне на един звук потвърдо с участието на задната част на езика). Това явление, характерно за югозападните говори в доста широк регион¹¹, намира отражение и в *Писменника*, но е слабо застъпено. Среща се в примери, в които неударената гласна **о** се произнася като **у**, когато е в позиция след или пред гутуралите **к**, **г**, **х** и в съседство с лабиални съгласни: *многу* (IX, 50), *колку-то* (IX, 14, 59), *неколку* (24), *толку* (39) (но и *толко* VIII) и др. За устойчивостта на тези диалектни форми, пренесени и в книжовната практика през XIX век, говори фактът, че същата фонетична проява е все още жива в пределите на югозападния регион (вж. Ушева 2016: 32 – 33).

¹¹ Дупнишкият говор, като представител на централната група югозападни говори, се различава по отношение на редукцията на гласна **о** от говорите в южната част на ятовата изоглосна област (Разложко, Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, а на юг и до Солунско), където се среща както източнобългарската (качествена по тип) редукция на неударено **о** → **у** независимо от позицията в думата, така и полуредукционният процес на **о** → **ѳ** (вж. Ушева 2016: 32).

14. В многообразието от над десет застъпника на праславянските групи *tj**, *dj** в българските говори авторът предпочита съчетанията *шт*, *жд*¹² – в унисон със запазените в югозападните диалекти стари континуанти със същото произношение: *нуждни* (V), *чуждо*, *вещь* (VI), *общій* (IX), *вмещаватъ* (2).

15. Тъй като Павлович не отбелязва ударенията в *Писменника* си, липсват примери в ексцерпирания материал, за да се определи характерът на акцентната му система, но се предполага, че тя носи чертите на югозападното българско наречие.

Наред с фонетичните особености, отразяващи диалектното състояние, в *Писменника* се срещат и **фонетични черковнославянизми**, които според разбирането на автора издигат стилово равнище на книжовния език: *перво* (3), *лестъ* (33), *дерзновение* (23), *должностъ* (11), *долженствуваме* (13), *молчание* (40), *рукописания* (VII), *разлучение* (30), *судбу*, *мудростъ-та* (14, 34), *премудри* (41).

Друга група примери са думи, съдържащи епентетично л: *изявява*, *обявява*, *обявление* (10, 12), *оскорбявамъ* (39), *земля-та* (29), *подкреплявате* (23), *возобновява* (53), *поздравление* (27).

В много от примерите авторът не намира колизия между диалектно и книжовно поради фонетичните съвпадения в двете системи (при говорните застъпници на стб. **ж**, **ъ**, **ь**, както и при групите **-ор**, **-ол** от старите сонанти **р**, **л**, но в редки случаи се срещат и фонетични варианти – черковнославянски и говорни: *еще* (35) – *още* (17), *толку* (39) – *толко* (VIII). В много отношения в *Писменник общеполезен* се вижда стремеж за спазване на определени правила, заимствани от черковнославянския. Но Хр. Павлович (както и други книжовници от този период) не използва нормирания черковнославянски език като система, а само отделни фонетични и граматични форми, също и лексика. Той не си служи изцяло и с автентичните народни говори, а с обработена за книжовна употреба езикова разновидност, която съдържа значително количество елементи от черковнославянския език, но все пак книжовният му език почива на говорна основа. В него са отразени наддиалектни общобългарски говорни особености, прозират черти от югозападните говори, в частност и от родния му дупнишки диалект, чувства се и влиянието на определени особености на говорите от източен тип (в случая – свищовския говор).

¹² Ив. Кочев отбелязва, че подобните им групи са нови и появата им се дължи на по-късни фонетични промени, на които са били подложени единствените наследници в старобългарски — силно палаталните бифонемни съчетания *ш'т'*, *ж'д'* (Кочев 1996: 192).

Изводът, който можем да направим на основата на анализирания ексцерпиран материал на фонетично равнище, е, че в *Писменника* е застъпен славянобългарският книжовноезиков тип в осъвременения му вариант (на говорна основа). Сравнявайки го с езика на другите му съчинения от 30-те години на XIX век (*Аритметика или наука числителна*, *Разговорник славено-гречески*, а дори *Грамматика славено-болгарска*, 1836), би следвало да преосмислим тезата за „консервативната“ Черковнославянска книжовноезикова школа (дали е имало такава, колко дълъг е нейният живот) или да приемем по-широката представа за славянобългарския книжовноезиков тип в двете му разновидности – осъвременен (по-близък до говоримата реч) и архаизиран вариант (класицистичен), съзнателно приближен до черковнославянския език поради класическото образование и класицистическите представи за образец книжовен език. В творчеството на Хр. Павлович са използвани и двата варианта.

ИЗТОЧНИЦИ

Аритметика или наука числителна. Расположена на три части и окончавающа с един Мѣсяцослов праздничен. За Болгарски те деца кратко и весма ясно сочиненна от суцаго из Дупница Македонска Хрвсанѳа Павловича, Учителя в Славено-Еллинско то в Сищов училище. кой то и на свѣт сега перво издава я, помощъ земав от любоученны те единокродны. Предстоявал и исправял негов Ученик Хрїстодул Костович с. [самоковец] В Белиград, У Княжеско-Сербска та Тѣпографія, 1833.

Разговорникъ греко-болгарскій за оныя, кои-то желаятъ Греческій языкъ, да се научатъ, при кого-то и една кратка Болгарска історія приложисе. Собранъ и сочиненъ отъ Хрїстаки П. Дупничанина, Учителя въ Славено-Еллинско-то въ Сищовъ училище, кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Предстоявалъ и исправялъ шура неговъ Іяковъ Іліевичъ, с. [сищовчанин]. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тіпографіи, 1835.

Писменникъ общеполезенъ на секого единокроднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ. Сочиненъ споредъ днешній-а писмописателень способъ отъ Хрїстаки П. Дупничанина, Учителя в Славено-Еллинското-то въ Сищовъ училище кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Престоявалъ и исправялъ шура неговъ Іяковъ Іліевичъ, с. [сищовчанин]. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тѣпографіи, 1835.

Грамматика Славено-Болгарска. Сочинена отъ Хрїстаки П. Дупничанина, въ Славено-Еллинско то въ Сищовъ училище Учителѣ. Изданіе перво. Grammatik. В Будиме градѣ, в Крал. оунг. Оуніверсіт. Тѣпографіи, 1836.

ЛИТЕРАТУРА

- Босилков 1982:** Босилков, К. Христаки Павлович-Дупничанин. // *Строители и ревнители на родния език*. Л. Андрейчин, В. Попова (ред.). [Bosilkov, K. Hristaki Pavlovich-Dupnichanin. // *Stroiteli i revniteli na rodniya ezik*. L. Andreychin, V. Popova (red.).] София: Наука и изкуство, 1982, 149 – 155.
- Данова 1994:** Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. [Danova, N. Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideynopoliticheskoto razvitie na Balkanite prez XIX vek.] София: БАН, 1994.
- Жерев 1985:** Жерев, Ст. *Говорните особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век*. // *История и съвременно състояние на българския книжовен език*. Известия на Института за български език. [Zherev, St. Govornite osobenosti v ezika na balgarskite knizhovnitsi ot parvata polovina na XIX vek.] София: БАН, 1985, 5 – 39.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Отг. редактори: Е. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Otg. redaktori: E. Georgieva, St. Zherev, V. Stankov.] София: БАН, 1989.
- Кочев 1996:** Кочев, Ив. *Съчетанията шт, жд в солунския говор*. // *Лингвистични студии за Македония*. Съст. Ив. Кочев. [Kochev, Iv. Sachetaniyata sht, zhd v solunskiya govor. // *Lingvistichni studii za Makedonia*. Sast. Iv. Kochev.] София: Македонски научен институт, 1996, 192 – 195.
- Кочев 1999:** Кочев, Ив. *За сонорния тип фонологични системи*. [Kochev, Iv. Za sonorniya tip fonologichni sistemi.] // *Български език*, 1999, № 6, 491 – 495.
- Русинов 1980:** Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Uchebnik po istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Русинов 1982:** Русинов, Р. *Христаки Павлович и изграждането на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Hristaki Pavlovich i izgrazhdaneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Език и литература*, 1982, № 6, 39 – 50.

- Стойков 2006:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. [Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*.] София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2006.
- Ушева 2016:** Ушева, К. *Вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона*. [Usheva, K. *Vokalno-konsonantното vzaimodeystvie v yuzhnata chast na yatovata izoglosna zona*.] Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“, 2016.
- Чолаков 2016:** Чолаков, И. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език (от Освобождението до началото на XX век)*. [Cholakov, I. *Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik (ot Osvobozhdenieto do nachaloto na XX vek)*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.